

Temesváry Beáta:

ELIDEGENEDÉS ÉS DEVIANCIÁK

Divatszavak? A huszadik század emberének létformája és életérzésének obligát kísérői? Filozófiai-pszichológiai-szociológiai fogalmakkal jól körülírható, társadalmi gyökerükig nyomonkövethető kategóriák? Nehéz a választ bármelyikre is leszűkítenünk, hisz a kérdések valamennyire tartalmazták az igazság egy részét, ha nem is teljes komplexitását.

Az utóbbi másfél-két évtizedben elsősorban a kultúra közvetítésével találkozhattunk az elidegenedés fogalmával. Olvashattuk a francia "nouveau roman" egy-egy alkotását, láthattuk a hasonló életérzést visszatükröző francia "új hullám" filmjeit. A filozófiában is sokkal inkább az egzisztencializmus, s ennek a magyar kultúrában fellelhető jobbára francia vonulata ismertette meg az érdeklődőket (többé-kevésbé homályosan) e fogalommal, miközben az irányzat gyökerei látszólag már a múltba veszttek. De a devianciáról is sokáig csak a kultúra közvetítésével nyertünk információt, míg bekövetkezett az ún. "deviancia-robbanás", e jelenségeknek sokszor egymással többszörösen összefonódóan ugrászerű növekedése, egyre aggasztóbb mértékűvé válása...

A Marx előtti elidegenedési fogalom megalkotása L. Feuerbach és Hegel nevéhez fűződik. F. Hegel "elidegenedésként (Entfremdung) jellemezte a konfliktus történelmi formáját, s ez azt jelenti, hogy az objektumok világa, amely

eredetileg az emberi munka és tudás terméke, függetlenné válik az embertől, s olyan erők irányítása alá kerül, amelyben az ember már nem ismer magára" - írja a fogalom gyökeréről H. Marcuse. F. Hegelnél az elidegenedés tehát a világszellem elgondolásainak valamiféle elidegenedett megvalósítása (pl. az emberi gondolatok, elképzelések tárggyá válása). Marx a hegeli koncepciót nemcsak idealista jellege miatt bírálja, de amiatt is, mert lényegében ez a fogalom inkább eltárgyasulást, mintsem valódi elidegenedést jelent. Maga a "tárggyá válás" pedig nem jelent feltétlenül valamiféle alacsonyabbrendűséget. Engels hasonlatával: mikor James Watt feltalálta a gőzmozdonyt, még nem is sejtette, hogy ezáltal egy világtörténelmi jelentőségű folyamatnak, az ipari forradalomnak elindítójává lett, amiben nyilvánvalóan az "eltárgyasulásnak" központi jelentősége volt.

Marx elidegenedés fogalma többrétű. Véleménye szerint a kapitalista termelési folyamat velejáróival (magántulajdon, munkamegosztás, specializálódás stb.) elidegenedés következik be

1/ a munkás és a munka terméke között.

2/ Ennek következtében megváltozik a munkásnak a munkatevékenységhez való viszonya is.

3/ Ez a két előbbi forma szükségszerűen maga után vonja az emberek egymástól való elidegenedése folyamatát is. (Gondoljunk Tóth Árpád szavaira: "Jaj az út, lélektől lélekig.")

A munka marxi értelemben "egzisztenciális" munka, olyan, ami kifejleszti az "ember egzisztenciális lényegét"; a munka az emberi önmegvalósítás alapja és lehetősége. /Vannak, akik a munkát egyértelműen az értéktermeléssel azonosítják és fordítva: levezetik ebből azt a

tételt is, hogy csak az emberi munka által termelt tárgy bír értékkel. Ezzel a szimplifikáló állásponttal szemben Marx nemcsak az értékes munka egzisztenciális jellegét hangoztatja (így nem minden munkát tart értékképzőnek), de azt is, hogy elméletben létezik nem emberi munkából keletkezett érték is, pl. természeti kincsek./ Ha viszont a kapitalista termelési viszonyokból adódó körülmények következtében a munka egzisztenciális jellege szűnik meg, a munka révén "az ember nem igenli lényegét, hanem tagadja... Nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. Ezért a munkás csak a munkán kívül érzi magát igazán magánál lévőnek, a munkában pedig magán kívül lévőnek. Otthon akkor van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon. Munkája ennél fogva nem önkéntes, hanem kényszerű kényszer-munka. Ezért nem a szükséglet kielégítése, hanem csak esz-köz a rajta kívülálló szükségletek kielégítésére..."

Ennek a megváltozott tartalomnak nyilvánvalóan az lesz a következménye, hogy "az ember már csak állati funkcióiban, evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékeség stb. érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig állatinak. Az állati lesz emberivé, az emberi lesz állativá." - (A birtoklással mint az elidegenedés hatására vágyott valamiféle - modern szóval - "pótkielégülési formával" már Feuerbachnál találkozunk, ahol az érzékek a "birás érzékévé redukálódnak".)

Mit jelent az elidegenedés? "Azok az anyagok, amelyeknek az élet szolgálatában kellene állniok, uralkodni kezdenek annak tartalma fölött, és az ember tudatát teljesen hatalmukba kerítik az anyagi termelés viszonyai." Szinte profétikus gondolatoknak is tekinthetjük ezeket a szavakat, ha meggondoljuk, mit jelent napjainkra ez az

"emberak feletti uralom". Az ember felett már uralmat gyakorló tárgyak, anyagok legvégletesebb példájaként az atombombát szokták említeni, ami mintegy szimbolizálja mindazt a destruktív erőt, amit a rettentő "Gólemként az ember feje fölé tornyosuló, pusztító hatalommá növekvő "munkatermék" jelent. Ha más távlatokban is, de hasonló fenyegető az a megállapítás, amelyet a Római Klub tett, megalkotva a "nullanövekedés elméletét". Ez kifejezi, hogy a termelőerők fejlődésének egy fázisában már nem kívánatos a további növekedés, mivel az már önmaga ellen fordulna. Elsősorban a természeti kincsek visszafordíthatatlan hatású kizsákmányolása, de a világszerte egyre aggasztóbb méreteket öltő környezetszennyezés révén is. Mi hát ez, ha nem az anyagok uralma egykori gazdáik, a termelő ember felett?

A modern társadalomban "az ember annál szegényebb lesz, minél több gazdagságot termel, minél inkább növekszik termelése gazdaságban és hatalomban, annál olcsóbb áruvá lesz, minél több árút hoz létre. A dolgok világának elértékesedésével egyenes arányban nő az emberek világának elértéktelenedése." (Marx)

Más indíttatású az egzisztencialista filozófia elidegenedés fogalma, akkor is, ha voltak, akik bizonyos fokig megpróbálják összeegyeztetni a marxi kategóriákkal (A. Koestler, J.P.Sartre). Elsősorban az egzisztencializmus ateista irányzatának visszatérő életérzése a nietzschei "isten halála" gondolat. (Ugyanennek a gondolatnak más megfogalmazását adja Dosztojevszkij: "Ha nincs Isten, akkor mindent szabad.")

A nietzschei és a dosztojevszkiji szavak kifejezik az előre meghatározott lét-determináltság és a szabadság-választás dilemmájában vergődő ember magárahagyottságának,

s egyben "szabadságra kárhozzátottságának" eszméjét, aminek folytatását leginkább M.Heideggernél és J.P. Sartre-nál találjuk meg.

M. Heideggernél az "istentől magárahagyott" embert az öndetermináltság, a szabadság, de az ennek árnyoldalát jelentő idegenség és magárahagyottság is jellemzi. Az ember kötelékeiből nemcsak a társadalmi elvárásokat, társadalmi normákat áthágva, de korábbi önmagán is átlépve emelkedik ki - ez az "autentikus lét" fogalma.

/Érdeemes összevetni az "autentikus létre" képes ember fogalmát D.Riesman autonómia fogalmával, a riesmani autonóm emberek azok, akik képesek arra, hogy teljesítsék a társadalom normáit (ezzel szemben az ún. anomiások nem rendelkeznek ezzel a képességgel) -, de képesek arra is, hogy elutasítsák a társadalmi normákat. D. Riesman egyben jelzi a választóvonalat is a "képesnek lenni" kategóriájával azon egyének között, akiknél a deviáns magatartás valamiből következő, valami által determinált jelenség - leegyszerűsítéssel: pl. ilyen a pszichiátriai betegek kategóriája, és azok kategóriája, akik képesek a választásra, ezek élete vehet társadalmilag negatívan megítélt irányzékot (l. kriminalitás), de létezik olyan pozitív értelem-ben deviáns viselkedés is, amelynek nem deviáns voltát csak az utókor képes igazán elbírálni (l. Galilei)./

J.P.Sartre-nak nemcsak filozófiája, de irodalmi munkássága is kifejezi egzisztencialista eszmerendszerét. A szabadságra ítélt, a választásaival döntő s bűnét vállaló ember Az ördög és a jóistenben fejezi ki legszemléletesebben azt a gondolatot, ami a filozófia nyelvén sokkal szárazabbnak hangzana: "Csak én tudom magam feloldani, én, az ember."

Az embernek embertől való elidegenedése ugyancsak J.P.Sartre filozófiájában kap központi szerepet: ismét egy nietzschei gondolat idéződik fel bennünk, a pesszimizmus, szinte mizantropnak hangzó gondolat. "Minden közösség lealacsonyít" (F.Nietzsche) csendül vissza J.P.Sartre gondolataiban: "A pokol - a többiek."

A marxizmust egzisztencialista filozófiájával összekötni igyekvő J.P. Sartre egyik gondolatában közelkerül a marxista felfogáshoz: E.R. Schultz az atombombáról mint az elidegenedés legvégletesebb formájáról beszél, Sartre pedig "az atombomba örvévé lett társadalom" felelősségéről, amelynek szinte naponta újra és újra döntenie kell továbbélni akarásáról.

Bár az egzisztencialista filozófia nagyon plasztikusan fejezi ki az elidegenedésnek - elsősorban az emberek közötti elidegenedésnek jelenségét, egészében véve azonban hatása más, mint az eredeti marxi gondolaté. Úgy összegezhethetjük, hogy míg a marxizmus elidegenedés fogalma inkább mozgósít és aktivitásra serkent, addig az egzisztencializmus, sok eredeti és helytálló részgondolata ellenére is, inkább visszahúzódsra, rezignációra, passzivitásra készített.

Mit nevezünk devianciának és mi az a gondolatsor, ami a két, látszólag egymástól távolos filozófiai és szociológiai kategória között logikai hidat képez?

A deviancia kifejezés már magában hordja jelentését: az elhajlást, eltérést; pontosabban a társadalmi normarendszerektől való eltérést jelenti. A normákat több szempontból osztályozhatjuk:

a/ A statisztikai norma valamely tulajdonságnak, képességnek, elvárásnak a lakosságon belüli statisztikai

megoszlásán alapszik, lefutása a Gauss-görbéhez hasonló. Statisztikai normaképzés szempontjából nagy többségben vannak az "átlagost" képviselő egyecek, s kisebb arányban az átlag alattiak és felettiak, legyen szó testmagasságról, a lakosság testi edzettségi szintjéről, intelligenciájáról vagy az adófizetés időpontjáról. Az intelligenciaszint meghatározásánál sem tekinthető tökéletesnek a statisztikai normaképzés. K.Jaspers annak alapján, hogy az emberiség nagy része az igen alacsony intelligencia-övezetbe tartozik, "fiziológias gyengeelmélyűségről" beszél. J.Page megkísérelte kiküszöbölni a statisztikai normatívizmusból rejlő ellentmondásokat, s értékfogalmat csempész a statisztikai megközelítésbe. Abból a megfontolásból kiindulva, hogy elhajlás a normákról két irányban is lehetséges, beszél:

1/ ideálnormáról és

2/ pszichiátriai példánál maradva: pszichopatológiai normáról.

b/ A funkcionális norma nem valamiféle elképzelt ideálisból indul ki, hanem a megfelelő, átlagos funkciót biztosítóból.

1/ Ezen belül is lehet valaki ideálnormát jelentő (gondoljunk pl. az élsportoló szív működésére, vagy gondoljunk arra az erkölcsileg-jogilag "makulátlan" egyénre, aki életében nem parkol tilosban és/vagy egyetlen napot sem kérik a lakbérfizetéssel).

2/ A széles átlag nyilvánvalóan nem ezt képviseli, ugyanakkor magatartása még nem jelent negatív irányba való elhajlást. Élettani-orvosi hasonlatnál maradva: szemben az élsportoló kiváló edzettségi szintjével és szívének teljesítőképességével, az átlagos ember életmódjának, alkatának, életkorának megfelelő szív működés jelenti a reálnormát.

A funkcionális és a statisztikai norma is sajátos keveredést mutat. Lehet valaki az intelligencia-vizsgálatok alapján a gyengeelméjűség kategóriájába sorolható (a bűncselekmény kapcsán így elvileg korlátozottan beszámítható), azonban elképzelhető, hogy az illetőnek megvan a "józan paraszti esze". Így elkövethet olyan fondorlatos bűncselekményt is, amit az amerikai szociológia "fehérgaléros" bűncselekménynek nevez, épp amiatt, mert kivitelezése megfelelő intelligenciát, jártasságot, iskolázottságot tételez fel (pl. csalást, szélhámosságot). A bűncselekményben előforduló ilyenféle sajátossággal találkozhatunk gyakran cigány bűnözőknél, akiknek a "verbális intelligenciája" - ami az iskolában tanult, lexikális ismereteket, általános tájékozottságot méri - lehet kivételesen alacsony, ugyanakkor ezt sokszor igen jó, élétszerű, gyakorlatias ismeretekkel képesek pótolni. Ez az ellentmondás természetesen arra is utal, hogy jelenlegi pszichológiai mérőmódszereink meglehetősen nagy hibahatérral dolgoznak: nem veszik figyelembe az intelligencia meghatározásánál a nem-lexikális ismereteken alapuló gyakorlatiaságot, vagy az etnikai sajátosságokat. Így tehát összeütkezésbe kerülhet a statisztikai és funkcionális norma: aki a statisztikai norma szerint negatív irányban hajlik el, még képes lehet a funkcionális norma szerint átlagost produkálni.

c/ A társadalmi normasértések szempontjából legfontosabb normatípus az értéknorma. Nyilvánvalóan az előbbi két normatípusban is szerepet kapnak társadalomtól és kortól függő változók, de különösen nagy szerepet játszik a történelmi kor, a "korszellem", a kultúra, a társadalmi helyzet az értéknorma kialakításában. Ha a bűnözés példájánál maradunk: mi magunk is tanúi lehetünk, hogy bizonyos cselekmények egy korlátozott időtartam alatt is "kriminálizálódnak", bűncselekménynek minősülnek, míg más esetben

dekriminalizálódnak, elvesztik bűncselekmény jellegüket. (Vagy pedig más megítélési kategóriákba csúsznak át, elég ha az "autólopás" jogi megítélésének elmúlt évtizedekbeli változásaira gondolunk.)

Ugyancsak a kriminalitással kapcsolatos a prostitúció kérdése is. Rendkívül nagyot változott megítélése, attól kezdve, hogy az ókorban templomi környezetben lezajló, rituális, szakrális színezetű prostitualizálódás a középkor és újkor toltranciájának és intoleranciájának legkülönbözőbb fokozatain át eljutott abba a fázisba napjainkig, ahol a történelem scrán tanúsított valamennyi megítélési mód egyszerre él. Ahol a hivatalos elfogadástól a leplezett eltéréseken át még egy-egy különleges szektán belül a rituális jelleggel is találkozhatunk.

Hasonlóan sajátos az öngyilkosság jelenségének megítélése is. Eltérő társadalmak, különféle történelmi korszakok nagy eltéréseket mutattak a szuicídium jelenségének meg-, illetve elítélésében. Írásbeli emlékeink a Biblia óta vannak öngyilkosságról (az egyik legnevezetesebb Júdás lelkiismeretfurdalás miatti öngyilkossága). A közhiedelemmel ellentétben maga az egyház évszázadokon át semleges az öngyilkosság megítélésében, csak a bragai zsinaton minősítik a szuicídiumot bűnné. Angliában 1961-ig büntették az öngyilkosságot megkísérelteket; vannak olyan USA-tagállamok, ahol - elvileg - büntetik a sikertelen öngyilkosságot, azonban gyakorlatilag nem igen kerül sor ennek végrehajtására. - Hazánkban - mint köztudott - hosszú időn át érvényesült a hivatalos, elítélő egyházi hatás: az öngyilkosságot elkövetetteket a bűnözőkkel együtt temették el (pl. temetőárokba, várfalakon kívül). Saját vizsgálataink szerint az öngyilkosságot megkísérlőket általában jelenleg is negatív beállítódás sújtja verbálisan. Ám de az öngyilkossági

halálozásban betöltött első helyünk a világon azt mutatja, hogy a szóbeli előítéletesség az öngyilkosságnak mint problémamegoldó módszernek nonverbális (=nem szóbeli, hanem a magatartásban megnyilvánuló) elfogadásával párosul. Az öngyilkosság kultúrától függő mivoltára példa, hogy voltak a történelemben olyan közösségek, amelyek bizonyos esetekben normaként az öngyilkosságot követelték meg. Ismert a szamurájok becsület-kívánta öngyilkossági formája, a harakiri, de ismert az is, hogy az indiai özvegyektől hosszú időn át megkövetelték az "önkéntes" tűzhalált. Már a magyar történelem területén járunk, amikor a török szultán küldte selyemzsínórra emlékeztetünk, vagy egy-egy szubkultúra morális követelményrendszere-szabta öndestruktív megoldásaikra legyen az az Osztrák-Magyar Monarchia tisztjeinek löfegveres öngyilkossága, vagy a teherbeesett családnyok gyufalé ivása, vagy kútba ugrása...

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül e példák nyomán a normasértések megítélésének két sarkpontját:

1. a kulturális relativizmust (Benedict),
2. a társadalmi normasértések, a deviáns viselkedés ún. minősítési elméletét (labeling, amit magyarra címkézéssel is szoktunk fordítani).

ed. 1. Mit értünk kulturális relativizmus alatt?

A fenti példák bizonyítják, hogy a magatartás megítélése koroktól és kultúráktól függően jelentősen eltér. Benedict úgy fogalmaz, hogy amit az egyik társadalom kórosnak ítél, azt teljesen normálisnak tarthatja a másik. Ha jelenség szinten mozgunk, kétségtelenül jelentős szerepe lehet ezen faktoroknak, akár még egy-egy pszichiátriai betegség betegségként vagy normális magatartásként történő megítélésében is. Ezen kulturális eltérések a deviáns jelenségektől függetlenül is adódtak, ami kitűnik egy nápolyi halaskofa,

egy buddhista szerzetes vagy hazai viszonylatban egy szó-fukar alföldi parasztember és egy józsefvárosi vagány beszédét, magatartását, gesztusait, mimikáját tekintő összehasonlításnál.

De eltérnek olyan egyszerű, hétköznapi magatartásmódoknál is, mint a kommunikáció, az emberi találkozás és viselkedési kultúra formái. Bizonyos nyugati és keleti kultúrák normáikban, elvárásaikban, attitűdjeikben számos jelentős eltérést mutatnak. Egyes kultúrák egyik legdöntőbb követelménye (ebben nyilvánvalóan a teljesítmény-orientáltság is belejátszik) a pontosság. "A pontosság a királyok udvariassága" - tér vissza a hasonló tartalmú mondas több nyelvben -, a ferró égővi, trópusi mentalitás nem függ ennyire az idő sodrától, a pontatlanság nem tartozik a "normasértések" közé.

A nyugati ember évszázadok óta nagyra tartja az anyagi előrehaladást; a pénz bővületében él, ami sokszor a takarékosagra törekvéssel párosul. A keletieknél - lehet mondani - az anyagiak csupán háttérként, feltételként szolgálnak ahhoz, hogy az emberek társadalmi-társasági életet élhessenek...

Memcsak ilyen hétköznapi magatartásminták térnek el jelentősen, de eltérnek azok a pszichés reakciók is, amelyek a különböző kultúrákban élők ugyanarra az eseményre adnak.

A nyugati világban az elmúlt évszázad óta a halál jellegzetesen tabu-téma lett, a halál a perifériára szorult. Sokakban vált ki - az emberek legtöbbszörében meglévő halálfélelem mellett - a meghalás aktusának elembertelesenedése, elszemélytelenedése, elgépiesedése borzalmat és

riadalmat. - A keleti kultúrák sokkal természetesebben tartják az élet velejárójaként a halált (igaz, hogy ez sok esetben vallásukból is fakad). Ebből is adódik az az eltérés, hogy míg a nyugati embernek egy haláleset során általában önmagának kell megbírkóznia a halál okozta lelki reakciókkal, addig a keleti kultúrák nagy részénél az ismerősök, a rokonság, a kiterjedt család közös (néha hetekig tartó) gyászolása segíti át a hozzátartozóját elvesztőt e kritikus állapotban. Ebből adódnak az eltérések is- míg számunkra szokatlan a keleti ember túlzott gyászkitörése, ennek végletessége lehet kéros is, a nyugati ember számára visszafojtott, fel nem dolgozott, le nem reagált gyászreakciója okoz sokszor évekig tartó súlyos lelki problémákat, s az érzelmek "normális" mértékű elfojtása is betegesnek tűnik a keletiek számára.

Felvetődhet az is, hogy léteznek-e "örök" erkölcsi értékrendek, vagy mennyiben idő- és kultúrafüggőek ezek? A legtöbben hajlanak arra, hogy egy örök, az emberi tudatban szinte ab ovo meglévő erkölcsi parancsnak fogják fel a mózesi kőtáblák "Ne ölj!" tételét. Ha azonban meggondoljuk, hogy hány és hány kultúra relativizálja az emberi életet, hány olyan szituáció adódik, amelyen az ölés nem számít normasértésnek, erősen megkérdőjelezhetjük e morális követelmény társadalomtól és kultúrától független voltát.

ad. 2. Mi a címkézési, minősítési elmélet? Az elmélet az elmúlt másfél-két évtizedben jelentős karriert futott be világszerte. Eredeti koncepciója szerint (Scheff) a magatartás minimális eltéréseit címkézi a társadalom, s a minősítési aktus az, ami végsősoron kiváltja magát a devianciát, devianssá teszi az egyént.

A minősítési, "címkézési"-labeling elmélet (s képviselői: Scheff, Becker, Cooper, Laing, Szasz stb.) azt vallja, hogy nem a kismértékű, ún. elsődleges (primer) deviancia a lényeges egy-egy stigmatizációs folyamatban, beteg-karrier kialakulásában, hanem a minősítés aktusa. Az ezt követő ún. másodlagos deviancia a fordulópont, ez utóbbi létrejöttében magának a címkézésnek, minősítésnek van döntő szerepe. Ennek az elméletnek az a hiányossága, hogy figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az általa alábecsült primer deviancia objektív tény, mely fennálló elváltozást takar. Ha egy tradicionális közösség, ismeretei hiányában vagy toleranciája magas foka miatt egy-egy kóros jelenséget nem is tart annak, attól még annak kórossága - orvosi értelemben - megvan. Ahhoz hasonlíthatjuk, hogy ha egy társadalomban, az ismeretek adott szintjén nem is tartottak egy bizonyos állapotot, pl. cukorbetegségnek vagy ráknak, mivel abban az időszakban még semmiféle ismerettel nem rendelkeztek ezekről a betegségekről, az nem jelenti azt, hogy ne lett volna a régebbi korokban is rák- vagy cukorbetegség. Így a korábbiakban említett "kulturális relativizmus" bizonyos értelemben helytálló, bizonyos értelemben kétségbevonható. Már az előzőekben utaltunk arra, hogy az Egészségügyi Világszervezet vizsgálata szerint a nem-nyugati kultúrákban (egyres afrikai országok, Ceylon stb.) ugyanolyan arányban fordultak elő elmebetegségek, mint a nyugatiakban, legfeljebb nem tartják ott elmebetegségnek ezeket az állapotokat. Ez egyáltalán nem kérdőjelezi meg létüket, de az is tény, hogy a nem elmebetegeknek címkézett egyén könnyebben gyógyul, jobban visszailleszkedik a közösségbe, a mi terminológiánkkal: könnyebben rehabilitálódik.

Melyek azok a jelenségek, amelyeket a deviancia kategóriába sorolhatunk? A hagyományos, elsősorban angolszász-amerikai eredetű szociológiai irodalom (s a hasonló fel-

osztást követő magyar nyelvű tanulmánygyűjtemény is: Andorka, R.-Buda, B.-Cseh-Szombathy, L.: "A deviáns viselkedés szociológiája") a kriminalitást, az alkoholizmust, a kábítószer-fogyasztást, az öngyilkosságot és bizonyos mentális, pszichiátriai betegségeket sorol ide. Ez a felfogás érthetővé teszi, hogy miért kerülhettek annyira előtérbe a pszichiátriai-kritikai felfogások (l. minősítési elmélet és antipszichiátria, amelyről magyarul a fenti tanulmánygyűjteményben is olvashatunk: Thomas Szasz, illetve Jankowsky: Pszichiátria és humánium c. magyarul megjelent könyvében). A felfogás egy kategóriába fogja össze a tudatos bűncselekményt végrehajtó egyént a krízisállapotban lévő, öngyilkosságot megkísérelt személlyel vagy a viselkedéséért (még a bírói joggyakorlat szerint) sem felelős elmebeteggel. Holott Merton, akinek anómia elmélete (ami ugyancsak megjelent magyarul is) ma már a szociológiai irodalom klasszikus műve, felhívja a figyelmet a deviancia és a pszichiátriai anomáliák nem teljesen azonos voltára! De visszaidézhetjük Riesman felfogását is: gondoljunk ismét az autonóm emberre, aki tud választani a jó és rossz között, és az anomiasra, akinek választási lehetőségei korlátozottak. Saját véleményünk szerint (Temesváry B., Szilárd J.) más kategória a választani tudó, tettéért felelős, bűncselekményt elkövető egyén (megemlítve azt is, hogy természetesen vannak bűncselekmények, amelyek elkövetője beszámíthatóságában korlátozott, beteg ember, de sokkal kisebb arányban fordul elő, mint ahogy azt az "elmebetegtől" féltő köznapi ember feltételezi), és más kategória a betegsége által megszabott sorsú, téveszméi, hallucinációi által irányított elmebeteg. Nem tartozik témánkhoz a címkézési elmélet és a pszichiátriai betegség-elméletek számos útvesztője és vitatott kérdése; csak a devianciaelmélet szempontjából tartottuk lényegesnek megemlíteni ezt a néhány vitatott kérdést.

Milyen összefüggést mutathatunk ki az elidegenedés és a devianciák létrejötte között? Ennek megítélésében, ha nem is fogadjuk el azt, hogy homogén szociológiai kategóriáról lenne szó, gyakorlati okokból megmaradunk a hagyományos szociológiai felosztásnál, s az előbbi értelemben használjuk a deviancia fogalmát. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a pszichiátriai betegségek kialakulása sokkal összetettebb biológiai-pszichés és szociológiai tényezők által komplexen meghatározott jelenség, így amikor devianciáról beszélünk, akkor legkevesbé a súlyos pszichiátriai betegségeket értjük ez alatt: elsősorban azokra a jelenségekre gondolunk, amelyek kialakulásában a társadalmi közérzetnek, az emberek egymáshoz való viszonyának, az elidegenedésnek releváns hatása lehet (kriminalitás, narkomániák, alkoholizmus, öngyilkosság és a pszichiátriai betegségek közül a neurózisok).

1/ Világszerte uralkodó jelenséggé vált a szorongás, aminek elsődleges okát abban látjuk, hogy az emberiség az "atombomba fenyegetettségének" korszakában él. Ezt bizonyos szubkultúrákban meg is fogalmazták: nyugat-európai szociológiai és pszichológiai vizsgálatok folytak a punkok és narkománok között, akik azt mondták, hogy semmi más kiutat nem látnak abban a korban, amikor az emberiség bármikor megsemmisítheti önmagát. - Hazai körülmények között a "csövesek" és a szipózók fogalmazzák meg nem egyszer hasonlóan életérzésüket, azt, ami mögött gyakran saját családi körülményeiken túlmenőleg éreznek szorongást, nagyfokú reménytelenséget, kilátástalanságot és veszélyeztetettséget.

2/ Az ember embertől való elidegenülése elönytelenül befolyásolja az emberi kapcsolatokat, meggyengíti azokat a mentálhygienes védekező mechanizmusokat (elsősorban a tradíciók, emberi közösségek összetartó ereje), amelyek pro-
tektíven hathatnának korunkban.

3/ Az elidegenedés egyik formája (de egyben oka is) a hagyományos családstruktúra felbomlása, a minimális lét-számúvá redukálódott, egymás felé normát közvetíteni nem tudó, kohéziójában meggyengült "mag-család".

4/ Ellentmondások a női-anyai szerep körül világszer-
te vannak. A nők tömeges munkábaállásával csökkent az anya-
gi, háziasszonyi szerep presztizse, ami pszichés értelemben
negatívan hat magára a nőre (ellentmondásos érzések,
bűntudat, inszufficiencia-érzése, neurotizálódás), de az
anya-gyermek kapcsolatot is előnytelenül befolyásolja.

5/ A "mag-család" kialakulásával csökken a család
normaképző és stabilizáló ereje; külföldi vizsgálatok sze-
rint minél kisebb létszámú egy család, annál kevésbé képes
stabil erkölcsi normákat közvetíteni a felnövekvő gyerme-
kek felé, s ez lehetőséget nyújt a deviancia kialakulására.

6/ Hazánkban köztudottan kevés a szó szoros értelmé-
ben vett szabadidő: a második gazdaságban való (részben
kényszerű, részben önként vállalt) részvétel erősen leszű-
kíti a szabadidő lehetőségét. Ehhez hozzájárul az is, hogy
a szabadidő eltöltésének nincsenek olyan hagyományai nálunk,
mint számos más országban, kultúrában. Külföldi szerzők is
ellentmondásosnak ítélik meg a szabadidő jelentőségét az
ember mentalhygiénéjének szempontjából, az elidegenedés
csökkentésében. K.Ochrendorf a szabadidő növekedésében po-
tenciálisan az emberi szabadság kiteljesedésének lehetősé-
gét látja. Andersch sokkal pesszimistábban ítéli meg a sza-
badidőt, kétségbevonván annak értelmes eltöltését: az embe-
rek "egymástól elválasztott odúikban rámerednek a képernyő-
re" - írja.

7/ Az elidegenedés-érzés és a devianciák között egyik
legfontosabb összekötőkapcsot a normarendszereknek az az

instabilitása, nagyfokú változása jelenti, ami nemcsak akkor történik szembe, ha az elmúlt ötven év magyar történelmének eseményeit, társadalmi változásait, a régi normák elvetését és az újak születését vesszük figyelembe. Ám világszerte az egyik legfontosabb probléma, hogy a huszadik század felgyorsult fejlődése, történelmi színváltozásai, az információ-robbanás olyan változásokat eredményezett Földünkön, hogy nem túlzás kijelenteni: korunkban szinte a történelem folyamán meglévő valamennyi normarendszer egyszerre perzisztál és funkcionál. Napjainkban éppúgy érvényesülnek egyes primitív néptörzsek életében a késő kőkorszaki normák, mint ahogy a merev iszlám törvények, a feudalizmus, a tőkés társadalom eszmevilága vagy a szocializmus építésének morális rendszere.

Ha ennyi egymásnak ellentmondó eszmerendszer él és érvényesül világszerte és épp az említett tömegkommunikációs hatás és információáramlat következtében, befolyásuk nyilvánvalóan nem korlátozódik egy-egy körülírt területre.

Érdeemes felidézni Peters és Watersmann gondolatait ("A siker nyomában") arról, hogy néhány jelentős eredményt felmutató tőkés vállalat milyen szempontok érvényesítésének köszönheti sikereit.

1/ Elsődlegességet élvez a cselekvés: tég teret adnak a kezdeményezésnek.

2/ Szoros kapcsolatot alakítanak ki a vevőkkel (figyelembe veszik érdekeiket).

3/ Központi kérdés az önállóság és a vállalkozó szellem (támogatják a tehetségeket).

4/ Az elidegenedés-érzés csökkentése szempontjából talán leglényegesebb alapelvnek azt tarthatjuk, hogy a termelékenységénél figyelembe veszik az emberi tényezőket, a munkavállalókban az "ötletek potenciális tárházát" látják.

Egyéb normarendszereikben pl. az élő értékrendszerek, az önállóság és a vállalkozó szellem érvényesítése mellett néhány központi norma szigorú betartásával is igyekeznek érvényre juttatni szándéukat. A vállalati érdekek képviselője mellett kialakítják azt az érzést a dolgozóban, hogy személy szerint fontos szerepet játszanak egy-egy vállalat életében. Nem csupán pótolható csavarai, helyettesíthető elemei a termelési mechanizmusnak, hanem olyan egyedi és fontos részei, amelyek elengedhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy az egész termelés zökkenőmentesen folyjék.

Ismét végigtekintve gondolatmenetünkön, miszerint az elidegenedés, amely mint minden osztálytársadalomban, körünkben is érvényesül a munkáját nem örömmel végző emberben a pótolhatóság, feleslegesség, a "kényszermunka"-érzést kiváltva, következményesen elősegítve az embernek embertől való elidegenedését, mintegy talajt teremt a szaporodó deviáns jelenségek számára. Ezért fontos végiggondolnunk a sikeres vállalatok példáját, amelyeknek az egyik legfőbb tanúsága, hogy mindenki meg kell teremteni a neki legmegfelelőbb munkakörrel, a legtöbb sikerélményt lehetővé tevő alkalmazással és kreativitásának érvényesítésével azt az örömet, ami a munkát ismét egzisztenciális munkává teheti.